

Розділ I

СТОРИНКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ

УДК:332.012.324+323.233:(1-14):(470+571) “XIX/XX”

В. С. Шандра

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), valshandra@gmail.com

ДВОРЯНСЬКІ УСТАНОВИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРАЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ФОРМУВАННЯ КАДРОВОГО СКЛАДУ (ДРУГА ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

У статті йдеться про чинники, які змінили структуру дворянських станових органів Південно-Західного краю Російської імперії. З'ясовуються заходи російської держави для їх спрощення та про ліквідацію найбільш дієвої їх складової — губернських та повітових дворянських зібрань, які були розпорядчими органами станового врядування. А також про заміну виборного принципу бюрократичним при формуванні корпусу губернських і повітових предводителів дворянства. Аби предводителі та депутати дворянських зібрань стали надійними провідниками імперських інтересів у краї та сприяли його русифікації верховна влада вимагала аби вони походили з росіян, ставали, набувши у власність землю, місцевими дворянами. До того ж, перевага віддавалася тим із них, хто зацікавлено сприяв розвитку краю та належав до категорії освічених та високоморальних людей, користувався б повагою у дворянському середовищі. Визначено, що ці заходи при всьому їх імперському спрямуванні мали й позитивний результат, адже прискорили формування ділової еліти, яка реалізувала свій потенціал, запроваджуючи в економіку краю нові технології.

Ключові слова: дворянство, предводитель, депутатське зібрання, Південно-Західний край Російської імперії.

V. S. Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. hab. in History), Professor,
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), valshandra@gmail.com

NOBLE INSTITUTIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE'S SOUTHWEST REGION: FORMATION OF PERSONNEL (SECOND HALF OF 19TH — EARLY 20TH CENTURY)

Abstract

The article is considered the factors that influenced the change in the aristocratic structures of The Russian Empire's Southwest Territory. There are find out the measures of the Russian state for their simplification and liquidation of the most effective part of them — provincial and district nobility meeting, which used to be the governing bodies of state governance. Also considered about replacing the electoral principle with the bureaucratic when forming the corps of governor's and provincial leaders of the nobility. In order that the leaders and deputies of the noble assemblies became reliable leaders of imperial interests in the province and contributed to its broad russification, the supreme power demanded that they be of Russian descent, becoming local landowners by acquiring land. In addition, the preference was given to those of them who was interested in promoting the development of the region and belonging to the category of educated and moral people, who would have enjoyed respect in the noble environment. It was determined that these measures, with all their imperial direction, had a positive result, because they have accelerated the formation of a business elite capable of realizing its potential in various economic spheres of the region.

Keywords: nobility, leader, deputy assembly, The Russian Empire's Southwest Region.

20 травня 1859 р. 160 дворян Волині з'їхалися на чергове губернське зібрання до Житомира. Літургія з цього приводу відбувалася у двох храмах, соборній церкві за участю 5-ти осіб православного віросповідання і кафедральному римо-католицькому соборі — з рештою. Традиційно до зібрання з привітальним словом звернувся губернатор. Вибори на посади предводителів, посадовців державних установ, таких як комісії народного продовольства, будівельної і шляхової, київського державного банку, засідателів до Волинської палати цивільного суду та почесних попечителів Житомирської і Рівненської гімназій тривали до 1 червня. Із двох кандидатів волинським губернським предводителем Олександр II схвалив колезького асесора Кароля Микуліча, а житомирським повітовим предводителем став

Альбін Піотровський¹. Як потім з'ясувалося, це було останнє повноцінне зібрання дворян Волинської губернії, як втім і Подільської та Київської. Останні губернські зібрання київських дворян відбулися 1860 р., подільських — 1861 р. Під час польських маніфестацій 1861 р. адміністрація відклала чергові дворянські вибори у Могильовській і Вітебській губерніях, 1862 р. — Мінській, 1863 р. — Київській. Щоправда, у Могильовській та Вітебській вони були відновлені у 1862 та 1863 рр.² Наступні дворянські вибори у Волинській губернії мали відбутися у травні 1862 р. За ініціативою обережного київського генерал-губернатора Іларіона Васильчикова міністр внутрішніх справ їх також відмінив. Офіційною причиною було названо запровадження військового стану у губернському Житомирі³, при якому, як відомо, будь-які громадські зібрання заборонялися. Не менш важливою обставиною стало звернення волинського дворянства до Олександра II з проханням приєднати губернію до Царства Польського⁴. Як і те, що імператор оголосив 1 березня 1861 р. догану Кароліу Микулічу за участь в антиурядових богослужіннях. Він, як офіційна особа і представник дворянства не мав права своєю присутністю їх підтримувати, а тим більше дозволяти збір коштів на допомогу варшавським повстанцям⁵. Внаслідок волинські дворяни позбавлялися права на зібрання, утративши власний розпорядчий орган. Така ж участь спіткала і інші губернські дворянські зібрання Південно-Західного краю Російської імперії. Як не дивно, Подільське дворянське зібрання тоді не було заборонене, хоча брацлавський, гайсинський, літинський і вінницький предводителі дворянства Собанський, Липківський, Радзівєвський і Пеньковський взяли активну участь у відправленні панахид⁶. Під час відвідання Олександром II 1860 р. Кам'яця-Подільського дворяни підготували адрес про запровадження польської мови до навчальних закладів та судочинство. Й хоча його не вручили, про його зміст імператорові повідомив генерал-губернатор Васильчиков. 1862 р. було підготовлено новий адрес, який підписало 255 подільських дворян на чолі з в. о. губернського предводителя дворянства Александром Садовським. Там йшлося про

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 36, спр. 41, арк. 3, 110, 123.

² *Рубинштейн С. Ф.* Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниях Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1852 по 1892 год. — Вильна, 1894. — С. 639, 642.

³ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2. — Т. 37, ч. 1. — № 37992.

⁴ *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — Москва, 2011. — С. 563.

⁵ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856–1862 рр.: Зб. док і матер. / Ред. В. Д. Корольок, Г. І. Марахов. — Москва, Вроцлав, Київ. — Т. 1. — С. 123.

⁶ Там само. — С. 114, 118.

приєднання до Царства Польського не лише Подільської губернії, а й всього Західного краю. У відповідь імператор наказав заборонити і це дворянське зібрання, а призвідників віддати під суд і покарати⁷.

Наступ на дворянство продовжився, і вже 1863 р. воно позбавлялося права розглядати справи про надання дворянства регіональній шляхті з терміном — “впредь до усмирення польського мятежа”⁸. Більше того, у листопаді уряд, зважаючи на виняткове становище губерній, замінив виборні посади предводителів на призначувані від уряду з поширенням на них прав державної служби, і перш за все, право на чини⁹. А ще через рік держава фактично припинила надавати дворянське звання західній шляхті і якщо вона не служила, не мала чинів і звань, то змусила її зареєструватися у податні стани, сплачувати державний подушний податок та виконувати повинності¹⁰. Цей захід спрямовувався на суттєве задоволення фіскальних інтересів держави, водночас жорстко вражав шляхетський гонор місцевого панства.

До повернення виборчих прав, відновлення дворянських зібрань у дев'яти західних губерніях уряд повернувся лише 1905 р. Для цього міністр внутрішніх справ мав вивчити становище краю, окреслити межі повноважень предводителів дворянства і внести законодавчі пропозиції до Державної ради. Щоправда, далі цієї пропозиції справа не пішла, хоча, напевно, саме тоді й була підготовлена змістовна урядова довідка¹¹. Однак, у нещодавно виданій монографії про соціально-класову структуру Росії, московські авторки Наталя Іванова і Валентина Желтова стверджують, що впродовж XIX і початку XX ст. дворянська корпоративна організація Росії не зазнала суттєвих змін¹². У суттєво доповненому виданні 2009 р. вони вже вказали, що винятком становили дев'ять західних губерній, однак загальний висновок

⁷ Там само. — С. 125, 307; Дело по обвинению бывших предводителей дворянства Подольской губернии в подписании всеподданнейшего прошения преступного содержания // *Любавский А.* Русские уголовные процессы. — Санкт-Петербург, 1867. — Т. 2. — С. 1–7.

⁸ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 38, ч. 1. — № 39825.

⁹ Там же. — Т. 38, ч. 2. — № 40180.

¹⁰ Там же. — Т. 39, ч. 1. — № 41299.

¹¹ Справка по вопросу о восстановлении собраний и выборов дворянства в девяти западных губерниях / (Сост. Канцелярией постоян. сов. объедин. дворян. о-в). — [Санкт-Петербург]: Тип. Гл. упр. уделов, [1914]. — 191 с.; ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 25, ч. 1. — № 26163.

¹² *Иванова Н. А., Желтова В. П.* Сословно-классовая структура России в конце XIX — начале XX века. — Москва, 2004. — С. 31.

був той самий: дворянська корпорація суттєво не змінилася впродовж ХІХ і початку ХХ ст.¹³.

Завдання статті вбачаю у з'ясуванні, як змінилася структура дворянських корпорацій та як вирішувалося кадрове їх забезпечення, а також чому верховна влада не відновила дворянські зібрання в Південно-Західному краю? І врешті, яке це мало для нього значення?

На відміну від дворянських корпорацій внутрішніх губерній імперії, південно-західні, отримали іншу структуру. Дворянські губернські і повітові зібрання, як розпорядчий становий орган, припинили своє існування. Залишалися лише губернський і повітові предводителі дворянства та депутатське губернське зібрання. Губернського і повітових предводителів дворянства та членів депутатського зібрання призначав губернатор за згодою генерал-губернатора. Вони відтепер ставали чиновниками, а не виразниками станових інтересів та потреб місцевого дворянства. Верховна влада прагнула, щоб предводителі продовжували відігравати керівну роль у становій корпорації та стали важливою ланкою адміністративно-управлінського апарату самодержавної влади на місцях. А тому питання кадрового забезпечення дворянських органів вийшло на перший план, втілення якого досягалося призначенням на керівні посади осіб російського походження. Це рішення з'явилося після того, як Петербург 1863 р. отримав спершу від військових, а згодом і від місцевої адміністрації донесення, що волинське дворянство за незначним винятком все належить до “мятежной партии”¹⁴. Тож, ці посади почали обіймати дворяни з внутрішніх російських губерній, які придбали тут маєтки, бо тільки це давало їм право вважатися місцевими дворянами.

Як виявилось, найскладніше було підібрати кандидатури на посаду волинського губернського предводителя, яка у 1863–1866, 1869–1872, 1877–1880, 1881–1882 рр. була вакантною¹⁵. Модест Карамішев, гвардії підпоручик, 1877 р. пішов на військову службу, і посада була вакантною три роки. Призначення його наступника Миколи Кудашева відбулося з порушенням закону, бо він був землевласником Херсонської губернії, лише дружина володіла маєтностями на Правобережжі, та й то на Київщині. Через кілька місяців він подав прохання про звільнення за станом здоров'я¹⁶.

¹³ *Иванова Н. А., Желтова В. П.* Сословное общество Российской империи (XVIII — начало XX века). — Москва, 2009. — С. 195.

¹⁴ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863–1864 рр.: Зб. док і матер. / Ред. В. Королюк, Г. Марахов, С. Пилькевич, Ф. Шевченко, Е. Халіч. — Москва, Вроцлав, Київ. — Т. 2. — С. 153.

¹⁵ *Милорадович Г. А.* Списки губернских предводителей дворянства Российской империи, 1785–1895. — Чернигов, 1895. — С. 6.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 517, спр. 311, арк. 1, 4, 9.

Тільки на початку XX ст. вдалося відшукати кандидатів, які забезпечили бажану для держави стабільність у краї. У 1902–1907 рр. волинським предводителем став Володимир Волконський, представник давнього дворянського роду, відставний підпоручик гвардійської кінної артилерії. Його губернатор характеризував як людину трудолюбиву, старанну, яка переймається потребами місцевого дворянства і яка користується у їх середовищі повагою та авторитетом¹⁷. Він був власником близько 4 тис. десятин землі при містечках Кузьмине і Кульчині. З 1907 по 1915 рр. посаду губернського предводителя зайняв Павло Демидов, який до того був кременецьким повітовим предводителем. Він мав маєток у 2,5 тис. десятин у Подільській губернії, придбав земельні ділянки на Волині¹⁸, зокрема старовинну садибу Вишневець. Щоправда, його репутація була “підмочена” 1913 р., коли він був запідозрений у хабарництві у справах військової повинності¹⁹.

Натомість у Подільській губернії спостерігалася більш стабільна ситуація, де кадровий склад підбирався вчасно та з надійних кандидатур²⁰. Проте й тут посада губернського предводителя, наприклад, 1886 р. після звільнення камер-юнкера Миколи Крепенського була вакантною більше ніж півроку. Її обійняв місцевий землевласник кн. Олексій Щербатов, кандидатуру якого губернатор обговорював з міністром внутрішніх справ, характеризуючи його як людину високоморальну²¹.

Дещо іншою була ситуація у Київській губернії, де дворян-росіян проживало значно більше. Й тим не менше, тут посаду губернського предводителя 14 років обіймав П. Д. Селецький і 29 — князь М. В. Репнін, який був до цього призначення і київським, і пирятинським повітовим предводителем. Традиційна зміна предводителів внаслідок виборів, як це було раніше, як бачимо, тут не практикувалася.

Кадрова проблема була дуже гострою, складно було відшукати росіян і на посади повітових предводителів дворянства. Регіональна адміністрація заявляла, що благонадійних місцевих дворян немає, а тому посади дворянських предводителів мусять зайняти мирові посередники. Це була та категорія чиновників, які приїздили із сусідніх губерній, найбільше з Лівово-

¹⁷ Там само, оп. 637, спр. 177, арк. 1, 3.

¹⁸ Там само, спр. 202, арк. 9, 37, 52, 53.

¹⁹ Там само, оп. 863, спр. 55, арк. 1. Саме цю садибу реконструював Владислав Городецький.

²⁰ З 1862 р. її обіймали: гр. А. І. Марков, кн. А. І. Кочубей, камергер М. П. Балашев, кн. О. Г. Щербатов, полковник у відставці М. І. Виноградський (*Милорадович Г. А.* Указ. соч. — С. 21).

²¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 525, спр. 59, арк. 14.

бережної України, аби укласти уставні грамоти в інтересах православного селянства, спрямовуючи їх, по можливості, проти польського панства²².

Такого виходу із становища не поділяв навіть тодішній міністр внутрішніх справ Петро Валуєв, адже за російським законодавством не дозволялося займати посади за сумісництвом. Він вважав, що стабільність в краї настане лише тоді, коли держава знайде порозуміння з місцевим дворянством. Тим не менше, київський генерал-губернатор О. П. Безак 1867 р. поставив питання про можливість призначати голів мирових з'їздів на вільні місця повітових предводителів дворянства в губерніях Південно-Західного краю, оскільки викупні операції завершуються і у тих суттєво зменшаться об'єм навантажень²³. Ці чиновники вже вникли і зрозуміли місцеву специфіку, а тому зможуть одночасно бути і мировими посередниками й очолювати повітове дворянство. На них адміністрація спиратиметься, забезпечуючи русифікацію краю. Щоправда, були непоодинокі випадки, що мирові посередники відмовлялися від дворянських посад, найчастіше у Подільській губернії²⁴.

Питання про заміщення поляків росіянами на посадах губернського і повітового дворянства було вкрай важливе й розглядалась під час діяльності урядової комісії з реформування місцевого управління М. С. Каханова. Йшлося, що вразі відсутності росіян практикувати призначення благонадійних поляків. Тільки-но було це допущено у Віленському генерал-губернаторстві, як там кожен другий повітовий предводитель був вже поляком. Губернатори ж Південно-Західного краю відмовилися від такої практики, бо вважали, що їм попри все вдається призначати дворян російського походження. У Волинській, Київській і Подільській губерніях вони всі були православними. Кожен з трьох губернаторів висловились за те, щоб генерал-губернатор міг будь-коли звільняти предводителів вразі їх невідповідності посаді²⁵.

Ким же були повітові предводителі дворянства в Південно-Західному краї? Губернатори постійно займалися підбором кандидатур, доповідаючи генерал-губернаторові власні пропозиції та міркування про претендентів. Якщо й знаходилися підходящі особи з російських землевласників, то більшість із них жила у Петербурзі і у мастках були наїздами. Інших через слабохарактерність, низький авторитет серед дворян, інші вади, зокрема й моральні, не можна було призначати предводителями. Поміщик Кам'я-

²² Серед них О. О. Русов, Н. В. Ковалевський, М. П. Зібер, П. А. Косач (батько Лесі Українки) та ін. Див. також: Общий личный состав мировых учреждений на 1863 г. — [К., 1863].

²³ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 42, ч. 1. — № 44110.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 525, спр. 59, арк. 18.

²⁵ Там само, оп. 522, спр. 230, арк. 1, 3, 5, 19.

нецького повіту Устругов сам пропонував свою кандидатуру, але через підозру у фальшуванні заповіту і метрики йому було відмовлено в посаді²⁶. Могилівським предводителем прагнув стати Дмитро Морков, але його маєтки були обтяжені боргами і сам він не мав впливу серед дворян через власну легковажність, слабохарактерність та незрілість. Ті, кому ж губернатор пропонував, відмовилися, то через неврожай буряків, то через інші господарські неполадки у маєтках. На його пропозицію стати вінницьким предводителем відгукнувся власник м-ка Пикова, 40-річний камер-юнкер Степан Сафонов, який залишав службу при російському посольстві у Парижі. Його прибутковий маєток (з доходом у 20 тис. руб. річних)²⁷ також мав сприяти авторитету предводителя дворянства російського походження. На посаду брацлавського було кілька претендентів, однак про жодного з них губернатор не дав позитивної характеристики²⁸. Серед тих, хто обіймав посади повітових предводителів, частина була з придворної служби, інша — з відставних військових, більшість із них виконувала обов'язки і предводителя, і мирowego посередника одночасно. Проілюструвати ці спостереження можна такими особами. Рівненським повітовим предводителем 1891 р. став князь Василь Трубецькой. Щоправда, він не мав маєтку, але його мала у с. Рясники Острозького повіту його дружина. Тоді ж на посаду новоград-волинського предводителя було призначено Бориса Мезенцева, відставного офіцера, який проживав у маєтку матері дружини у Новозавчеві²⁹. З 1897 р. луцьким предводителем дворянства був 59-ти річний статський радник Олексій Нестроєв, почесний мировий суддя. Його величезні земельні володіння знаходилися у Сімферопольському повіті, він їх суттєво збільшив, прикупивши землю у Луцькому і Житомирському повітах. Після Луцька він до кінця імперії обіймав посаду таврійського предводителя дворянства³⁰. На його місце був призначений 1907 р. відставний генерал-майор Михайло Деханов, родом з Орловської губернії, який у березні дав згоду, а вже у червні попросив звільнення з посади за сімейними обставинами. У його формулярному списку було чітко вказано про його заслуги по придушенню Січневого повстання 1863 р.³¹, котре стало переконливим фактором для адміністрації. Бажання набути землі привели на Волинь і дійсного студента Санкт-Петербурзького університету Петра Свешникова, який 1885 р. став дубенським предводителем дворянства³².

²⁶ Там само, оп. 519, спр. 228, арк. 1, 7, 9, 26.

²⁷ Там само, оп. 525, спр. 59, арк. 62.

²⁸ Там само, арк. 43.

²⁹ Там само, оп. 529, спр. 92, арк. 4.

³⁰ Там само, оп. 704, спр. 61, арк. 3, 4, 19.

³¹ Там само, оп. 706, спр. 140, арк. 2, 3, 8.

³² Там само, оп. 523, спр. 11, арк. 2, 3. Був батьком відомого археолога Ігоря Свешникова.

Аби служба на посаді повітового предводителя була престижною, її було піднято до чину VI класу. Перебування на цій посаді дозволяло отримати чин статського або колезького радника за вислугою на цих посадах шести років, дійсного статського радника і статського радника — дев'яти років³³. Оскільки більшість предводителів мали придворні чини, то й піднімалась по сходинках придворної служби, інші — отримували за вислугу чини по статській службі. Черкаський предводитель гр. Бобринський 1884 р. став камер-юнкером Двору його імператорської величності, а радомишльський Петро Трубецькой — колезьким радником³⁴.

Напередодні виборів до Державної думи Петро Столипін вимагав заповнити всі вакансії російськими землевласниками, аби мати надійні кадри для їх проведення та одночасно, щоб саме вони ставали думськими депутатами. Вкотре вияснилося, що незайнятість посад предводителів була хронічним явищем, цього разу було названо три повіти, у яких не було предводителів дворянства: Луцький, Кременецький, Овруцький³⁵. 1909 р. вже йшлося про п'ять вакансій³⁶. І все ж на кінець XIX ст. адміністрації вдалося переломити ситуацію й призначити предводителями дворян російського походження, тих, хто належав до спадкового дворянства, хто мав земельну власність у краї та був представником ділової еліти. Типовою особистістю на цій посаді можна вважати новоград-волинського предводителя дворянства в 1907–1915 рр. Володимира Уварова, сина Сергія Уварова, який вже народився у родинному маєтку м-ка Ємільчине Новоград-Волинського повіту. Після закінчення Олександрівського ліцею, брав участь у російсько-японській війні та вийшовши у запас, повернувся у маєток і активно включився у господарську роботу та громадську діяльність. Сам написав прохання на ім'я губернатора про бажання стати предводителем дворянства. Згодом очолив земство та був почесним мировим суддею у повіті³⁷.

Про появу достойних російських землевласників на Поділлі, з котрих можна було підібрати кандидатів на посади предводителів, губернатор заговорив лише у 1889 р., серед яких назвав О. М. Волжина і С. Л. Васильковського. Перший був землевласником у Балтському і Ольгопольському повітах, а інший — почесним мировим суддею Одеси, який набув землю у Балтському повіті. За моральними якостями, політичною благонадійністю і

³³ Блосфельдт Г. Новейшие узаконения о российском дворянстве, 1901–1902. — Санкт-Петербург, 1903. — С. 42; Устав о службе по определению от правительства. — Москва, 1895. — С. 250.

³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 134, арк. 1; оп. 523, спр. 73, арк. 1.

³⁵ Там само, оп. 705, спр. 296, арк. 1, 11.

³⁶ Там само, оп. 708, спр. 49, арк. 4.

³⁷ Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. — К., 1898. — С. 15; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 705, спр. 241, арк. 2–5.

за становищем в дворянському середовищі, на які постійно наголошували губернатори, ті відповідали дворянським посадам³⁸.

Якщо на перші посади нехай із труднощами вдавалося відшукати “природних росіян”, то з депутатським зібранням це було зробити куди важче. Щодо 12 членів депутатського зібрання, котрих мали б обирати дворяни кожного повіту, то тут ситуація у краї виглядала таким чином. Лише один з депутатів від Овруцького повіту Кіпріян Рігельський обраний ще 1859 р. протримався на посаді до 1893 р. Решта почала призначатися від уряду³⁹. Однак досягти повноцінного його складу жодному губернаторові не вдалося. 1884 р. Волинське депутатське зібрання нараховувало три особи, однак ні Рігельський, котрий мешкав на кордоні з Мінською губернією, ні Люба-Радзимінський з Кременця, а ні Кашовський з Володимир-Волинського через те, що далеко проживали, не приїздили до Житомира і не брали участі у засіданнях. У цьому разі і губернський предводитель дворянства і губернатор пішли на компроміс, просячи генерал-губернатора схвалити депутатом житомирського почесного мирового суддю Владислава Ямонта, який однак не володів нерухомою власністю. До уваги було взято, що його дружина мала чотири муровані будинки у Житомирі та земельну ділянку⁴⁰. Губернатор просив призначити заславським предводителем Станіслава Люба-Радзимінського попри те, що його батько також був депутатом від Острозького повіту. Знаючи законодавчу вимогу про заборону родичам одночасно обіймати посади, губернатор посилався на вже звичну практику, яка була спричинена відсутністю охочих до цих посад. Адже і поміщики брати Уварови, Аполон і Сергій в один і той самий час були предводителями дворянства. Пояснення було одне й те саме: у краї немає поміщиків російського походження, достойних обіймати посади предводителів дворянства. Аби уникнути звинувачень у призначенні родичів губернатор заручився підтримкою старшого голови Київської судової палати⁴¹.

Якщо говорити про Подільське депутатське зібрання, то воно так само як і Волинське постійно мало вакансії. 1886 р. губернатор звертався до генерал-губернатора за дозволом призначити дворян-католиків, бо у цій установі і раніше було лише двоє осіб, а тепер через смерть одного з них, зібрання стає недієздатним⁴². У Київському — вакансій було менше, 1893 р. їх нараховувалося три, у Київському, Звенигородському і Черкаському повітах⁴³. Мало що змінилося і через десять років. Депутатом Київського зібрання 1885 р.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 527, спр. 20, арк. 6.

³⁹ Там само, оп. 623, спр. 94, арк. 5.

⁴⁰ Там само, оп. 522, спр. 131, арк. 1.

⁴¹ Там само, оп. 641, спр. 119, арк. 1; оп. 705, спр. 241, арк. 1.

⁴² Там само, оп. 424, спр. 90, арк. 1.

⁴³ Там само, оп. 623, спр. 94, арк. 5.

став губернський секретар Андрій Савицький, про призначення якого клопотався губернатор. Спадковий дворянин, армійський кавалерист в запасі, 23-річний, православний, він володів маєтком у Київському повіті (5191 дес. землі) разом з братом, у с. Щербатовці Пирятинського повіту мав родовий маєток (1080 дес.), був одружений з Марією Стороженко. Ось той набір біографічних даних, враховуючи який генерал-губернатор схвалював рішення губернатора про зарахування його на посаду повітового предводителя дворянства⁴⁴. Після нього цю посаду обійняв М. В. Гудим-Левкович, камер-юнкер Двору, який відразу попросився в 4-х місячну закордонну поїздку, а потім — про зарахування його до чиновників міністерства внутрішніх справ⁴⁵.

Відразу після Січневого повстання 1863 р. депутатські зібрання отримали розпорядження з'ясувати чисельність польського дворянства і шляхти, несхваленої у дворянстві і записати їх на 1 січня 1865 р. до податного стану⁴⁶. Якщо говорити про Київське дворянське депутатське зібрання, фонд якого зберігся чи не найповніше (15,5 тис. справ), то найбільша кількість його засідань була пов'язана з розглядом справ польської шляхти та про перебування її в подушному окладі. Адже на 15 квітня 1864 р. 10 302 особи втрачали право відшукувати дворянство і 8643 особи продовжували доводити своє шляхетське походження⁴⁷. 1880 р. Волинське дворянське депутатське зібрання поставило питання про право схвалювати у дворянському званні вихідців з колишньої польської шляхти. Раніше воно узгоджувалося з Сенатом, пізніше — з губернським прокурором, а після судової реформи прокурор Житомирського окружного суду відмовився від цих обов'язків, оскільки такі не були передбачені статутом. Міністр юстиції розпорядився, щоб і надалі справи дворян не занесених до метричних книг і тих, хто народився після схвалення роду у дворянстві, передавалися на затвердження Сенатові⁴⁸.

Суттєво обмежувалися і участь депутатських зібрань у присвоєнні дворянських звань. Оскільки було виявлено чисельні фальшування у Київському центральному архіві, то 1869 р. зібрання і Герольдія позбавлялися права враховувати будь-які довідки, котрі супроводжували звернення до Сенату про шляхетське походження, видані з цього архіву⁴⁹. Вихідцям з місцевого дворянства було дозволено служити у станових установах, однак лише на

⁴⁴ Там само, оп. 523, спр. 95, арк. 2, 3.

⁴⁵ Там само, спр. 142, арк. 23.

⁴⁶ Державний архів Київської області (Держархів Київської обл.), ф. 782, оп. 3, спр. 19, арк. 1, 4.

⁴⁷ Там само, оп. 2, спр. 254, арк. 158.

⁴⁸ Дополнение к 3-му т. ПСЗ за 1883 г. // ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 5. — № 1293а; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 518, спр. 311, арк. 14, 18.

⁴⁹ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 44, ч. 2. — № 47592.

канцелярських посадах. Ця служба, як й інші, не оплачувалася, а якщо й видавалися якісь кошти, то лише з залишків дворянської каси⁵⁰. Губернатор щотри роки схвалював проекти на дворянські витрати, контролюючи кошти, котрі відпускалися дворянською касою на утримання канцелярій, депутатського зібрання, дворянської опіки та на видачу пенсій. Не раз ставилося питання про виплату одноразових коштів та пенсійного забезпечення. Управляючий другим відділенням канцелярії імператора відповідав, що такі можуть сплачуватися, але за рахунок земських зборів з дворянських маєтностей⁵¹. Більше того, “грошові” книги для запису витрат контролювалися й для ревізії надсилалися до контрольних палат, принаймні, так було у Київському дворянському депутатському зібранні⁵². Хоча перша спроба адміністрації ревізувати витрачання дворянських коштів викликала спротив як П. Д. Селецького так і М. В. Рєпніна, які уважали нижче власної гідності будь-яку звітність, особливо тоді, коли гроші витрачалися ними безпосередньо на цільове призначення — підтримка в порядку дворянського будинку, придбаного за дворянські, а не за державні кошти. Ревізорів не влаштовувала, що витрачена на ремонт київського дворянського будинку сума в 2216 руб., не підтверджена жодними квитанціями. Оскільки це був перший прецедент, то київський губернатор з’ясував, чи звітуються у подібних випадках віленський, ковенський і гродненський предводителі. З’ясувалося, що у тих не було власних будинків, а кошти на канцелярські потреби надходили від дворянських маєтків. У суперечці з контрольною палатою правоту київських губернських предводителів підтримав державний контролер Д. М. Сольський⁵³.

Що ж до діяльності дворянських опік, то поки що у моєму дослідницькому портфелі, є лише скарги до київського, подільського і волинського генерал-губернатора про розорення маєтків опікунськими управліннями⁵⁴. У 1880-х рр. роботи в опіках збільшилися, бо тоді почали повертатися із заслання учасники Січневого повстання 1863 р. І хоча більшість із них були позбавлені дворянського звання, все ж вони добивалися повернення власних маєтків, якими володіли дружини, в тому числі і через органи опіки. Йдеться про Леопольда Вишневецького, дружина якого спершу поїхала за своїм чоловіком до Сибіру, потім повернулася і почала господарювати у його маєтку в Овруцькому повіті⁵⁵. Дбала опіка і про власність на виморочному праві, зокрема, коли йшлося про маєток Срібне покійного

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 134, арк. 1, 5.

⁵¹ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 3, спр. 23, арк. 13.

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 647, спр. 111, арк. 2.

⁵³ Там само, оп. 519, спр. 200, арк. 1, 2, 10, 18, 20, 33.

⁵⁴ Там само, оп. 517, спр. 105, арк. 5.

⁵⁵ Там само, оп. 522, спр. 177, арк. 20.

дворянина Казимира Волинського⁵⁶. Призначення ж нею опікунів здійснювалося за узгодженням з Сенатом і за височайшим повелінням. 1877 р. указом імператора Київська дворянська опіка призначалася тією установою, котра здійснювала нагляд за маєтками таємного радника І. І. Фундукля. Ті знаходилися у Звенигородському і Чигиринському повітах Київської, Херсонському і Єлисаветградському Херсонської та Ялтинському Таврійської губерній, а також у Одесі та Петербурзі. Опікунами було призначено дружин генерал-ад'ютанта Анну Красновутську, відставного ротмістра Варвару Врангель і титулярного радника Вєсьолкіна⁵⁷. У Подільській губернії 1885 р. опікунами неповнолітнього дворянина Бориса Лідерс-Веймарна стали Григорій і Надія Лідерс-Веймарни⁵⁸.

Аби забезпечити дворянські опіки західних губерній кадрами держава зберігала пенсії з 1888 р. тим її засідателям, які її заслужили на державній службі⁵⁹. Проте їх засідателі як і члени депутатських зібрань могли розраховувати на підвищення чинами лише за височайшою згодою⁶⁰. І в цих установах держава прагнула закріпити російських чиновників. Під час ліквідації повітових судів 1867 р. до складу опік вливалися два засідателі з місцевих дворян-землевласників непольського походження. Якщо ж таких не знаходилося, то засідателями ставали чиновники⁶¹. Кількість дворянських опік поступово зменшувалася, скажімо, у Київській губернії на 1912 р. було залишено дві — в Уманському і Київському повітах, куди зверталися вразі потреби усі дворяни губернії. Таке рішення Державної ради і Державної думи не відповідало їхнім потребам, а тому дворяни поставили питання про заснування опік у містах перебування окружних судів⁶².

Традиційно, починаючи з 1805 р., дворяни брали участь у вирішенні питань державного місцевого значення, пов'язаних з губернським кошторисом і розкладкою державних повинностей. Ті складалися у канцелярії губернатора, а потім передавалися на розгляд і розподілення дворянам. На початку ХХ ст. почало функціонувати особливе присутствіє у складі губернського і повітових предводителів, адже помістя та ліси і особистих, і спадкових дворян обкладалися поземельним збором⁶³. Суттєво зросли повноваження предводителів внаслідок ліберальних реформ 1860–1870-х рр. Адже вони вже не стільки представляти власні інтереси, як інтереси держави,

⁵⁶ Там само, оп. 649, спр. 112, арк. 1.

⁵⁷ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 55, ч. 1. — № 53381.

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 523, спр. 19, арк. 1.

⁵⁹ ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 8. — № 4935.

⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 522, спр. 122, арк. 1.

⁶¹ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 42, ч. 2. — № 45089.

⁶² Там же. — Собр. 3. — Т. 32. — № 36482; Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 3, спр. 104, арк. 1.

⁶³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 660, спр. 60, арк. 14.

очолюючи різні місцеві інституції. Найперше, йдеться про повітові рекрутські присутствія. Причому, генерал-губернаторів Західного краю було наділено правом у зв'язку з рекрутським набором 1868 р. призначати головами цих установ крім повітових предводителів й інших осіб, на власний розсуд⁶⁴. На Волині таким було в 1885 р. Старокостянтинівське повітове присутствіє, 1912 р. — Новоград-Волинське⁶⁵. З ліквідацією кріпацтва діяльність предводителів все більше пов'язувалася з управлінням сільським станом. 1861 р. почали функціонувати губернські з селянських справ присутствія, а з 1874 р. — повітові, покликані наглядати за селянським самоврядуванням, зокрема схвалювати на посадах волосних старшин та накладати на них стягнення. До складу цих та інших установ входили — до губернського — відповідно губернський предводитель дворянства, до повітових — повітовий предводитель.

Своєрідність соціальної структури Південно-Західного краю, у якому ліквідація кріпацтва відбувалася без врахування строкатого сільського населення, змусила державу і після 1861 р. займатися наділенням землею такої сільської категорії як “вольні люди”. За положенням Комітету міністрів від 3 червня 1882 р. повітові предводителі і мирові посередники Західного краю з'ясовували права цих людей на оренду чи купівлю тієї землі, якою вони володіли у межах поміщицьких маєтків. Причому, вони зобов'язані були схилити обидві сторони до добровільного погодження умов продажі⁶⁶. 1886 р. створювались чиншові відділення у складі губернських у селянських справах присутствій, до яких входили губернські предводителі дворянства. Їх завдання полягали у регулюванні чиншової реформи⁶⁷. На повітових предводителів покладалося і Волинське відділення селянського поземельного банку, коли постала можливість у 1906 р. зменшити селянське малоземелля за рахунок продажу землі, скупленої у поміщиків. Тоді було виділено п'ять маєтків, у яких банк міг придбати землю та надати позику селянам для її покупки⁶⁸. До вже названих варто додати і членство губернського предводителя дворянства в таких установах як у міських справах присутствіє, статистичному комітеті та директорство в комітеті попечительства про в'язниці. Пожвавилася діяльність місцевих дворян внаслідок заснування землевпорядних комісій, покликаних впровадити у життя Столипінську аграрну реформу. Їх часто очолювали повітові предводителі дворянства, як от головою Ушицької був Михайло Патон. Як він, так й інші

⁶⁴ ПСЗРИ. — Собр. 2. — Т. 42, ч. 2. — № 45293.

⁶⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 523, спр. 72, арк. 1, 64, 70, 72; Памятная книжка Вольнской губернии на 1912 год. — Житомир, 1911. — С. 45.

⁶⁶ ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 2. — № 937.

⁶⁷ Там же. — Т. 6. — № 3789. — Ст. 33.

⁶⁸ Державний архів Волинської області, ф. 256, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 2, 24.

предводителі, будучи місцевими землевласниками, з'ясовували причини підтоплення річкою Хомора угідь між селами Даньківці і Вербовці⁶⁹. Оскільки земства в Південно-Західному краї тривалий час не впроваджувалися і соціальну політику тут, як і раніше, здійснювали прикази громадської опіки, то у їх засіданнях брав участь представник дворянської корпорації. Після уведення земств дворянські предводителі, як правило, були головами губернської і повітових управ у справах земського господарства. Їм же належало брати участь у формуванні корпусу мирових суддів та турбуватися про освітні заклади, розуміючи, що саме освіта буде гарантувати їм посади в державному управлінні. Зокрема через благодійні внески було започатковано 1885 р. стипендії у Житомирській гімназії, одній з яких 1892 р. було присвоєно ім'я Катерини II⁷⁰. 1907 р. запроваджено стипендію імені губернського предводителя дворянства С. А. Уварова. Виділялися дворянством кошти і на облаштування притулку для малолітніх злочинців⁷¹. На дворянські кошти до 1880 р. утримувалися таксаторські класи в землемірному училищі при Київській другій гімназії⁷².

Держава намагалася консолідувати місцеве дворянство, зменшити традиційний антагонізм між російською і польською елітами, вдаючись до його об'єднання через особу імператора, зокрема через збір коштів на вшанування пам'яті Олександра III, яке здійснювали повітові предводителі дворянства. Ця акція в Київській губернії пройшла досить успішно, кошти надходили як від депутатських зібрань так і від дворян особисто⁷³. Позбавляючи особистих і корпоративних прав держава обмежувала і політичні права польського дворянства. Тоді як російське уже приступило до скликання всеросійського дворянського з'їзду аби впливати на перебіг подій державного значення. Дворянські представники все активніше включалися в обговорення питань землеволодіння і землекористування⁷⁴. У багатьох вимогах верховна влада пішла назустріч дворянству, про що свідчить указ від 1902 р. про вдосконалення дворянських установ⁷⁵, однак у ньому жодним словом не згадано західне дворянство.

На Другому з'їзді уповноважених дворянських зібрань у листопаді 1906 р. звучало питання як про бажану так і не про бажану участь у його

⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 708, спр. 348, арк. 129, 136, 137. М. О. Патон — дядько Б. Є. Патона.

⁷⁰ Рубинштейн С. Ф. Указ. соч. — С. 833.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 443, оп. 660, спр. 60, арк. 10.

⁷² Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 3, спр. 30, арк. 212.

⁷³ Там само, ф. 189, оп. 1, апр. 6, арк. 12, 25, 26, 38, 129.

⁷⁴ Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. — Ленинград, 1981. — С. 208.

⁷⁵ ПСЗРИ. — Собр. 3. — Т. 22, ч. 1. — № 21641.

роботі дворян дев'яти західних губерній⁷⁶. На Третьому з'їзді 1907 р. його уже було винесено на одне із засідань. Під час обговорення більшість дворян висловились за позбавлення права польським дворянам брати участь у роботі з'їзду, оскільки, як сказав один із промовців, “польский элемент угнетает русский”. При голосуванні із представників 23 губерній лише 5 висловились за те, що вже не варто зважати на національну приналежність, більшість же проголосувало за представництво на з'їзді лише російського дворянства. У схваленому статуті йшлося про право предводителів дворянства від 9 західних губерній брати участь у їх роботі лише з дорадчим голосом⁷⁷. Та й київський генерал-губернатор, описуючи у звіті імператорові становище краю у 1909–1910 рр. визнавав, що крім представницьких повноважень предводителі дворянства очолюють практично всі колегіальні установи. Ці доручення вимагають людей освічених, з досвідом державної служби, з високими особистими якостями. Однак тут ця посада до цього часу залишалась бюрократичною і за відбування якої не сплачується жалування, а тому на неї важко відшукати потрібних людей, тим більше, що її виконання потребує затрат власних коштів. Генерал-губернаторові важко підбирати потрібні кандидатури й часто доводиться обирати між тими, котрі прагнуть цієї посади і тими, що мають для цього авторитет і знання⁷⁸.

Яке значення мали обмеження дворянських прав для Південно-Західного краю? Позбавлення виборчих прав як і заборона набувати землю було складовою цілеспрямованої державної політики усунення дворянства з політичної арени та заміну його державними інституціями. Імперія вважала, що вона не може спиратися на місцеву знать, серед якої не матиме підтримки, а тому й ліквідувала дворянське зібрання, за допомогою якого раніше формувала локальні установи державної влади. Таким способом держава усунула дворянство від участі у місцевому житті та намагалася узалежнити регіональне управління від центральної влади. Як наслідок, дворянські посади ставали частиною державного апарату. Як реагувало на це саме дворянство? Відповідь на це питання підказав сучасник, уродженець Києва, міністр фінансів і голова Комітету міністрів Микола Бунге: “Досягнуті урядом результати були незначними, адже втрату землеволодінь дворяни компенсували набуттям землі в Херсонській і Бессарабській губерніях”. Заборона полякам державної служби змусила їх зосередитися на господарській діяльності, і там

⁷⁶ Объединённое дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906–1908. В 3 т. — Москва, 2001. — Т. 1: 1906–1908. — С. 161–162, 167.

⁷⁷ Там же. — С. 398, 401, 404, 520.

⁷⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 642, спр. 497, арк. 19–20.

вони досягли суттєвих успіхів. Їх маєтки швидко перетворилися із недбалопанських в розвинуті поміщицькі господарства⁷⁹.

Про наслідки усунення поляків від місцевого управління добре сказав і Макс Вебер, що ті змогли реалізуватися у інших галузях розвитку краю, таких як аптечна справа, адвокатура. Вони, стаючи управителями маєтків, інженерами і техніками на заводах, зосередили свої зусилля на підприємливій діяльності⁸⁰. Більшість поляків, усунуті від місцевої влади, позбавлені землеволодінь сприяли своєю професійною діяльністю модернізації усіх сфер господарства та започатковували нові напрямки розвитку краю, творячи ту ділову еліту, яка добре прислужилася Україні. При настанні більш сприятливих умов вони активно включилися і у політичну діяльність.

Тож, підведемо підсумки. Січневе польське повстання 1863 р., у якому активну участь взяла регіональна шляхта, стало головним чинником, який вплинув на зміну структури дворянських станових органів Південно-Західного краю Російської імперії. Держава вдалася до їх реорганізації шляхом спрощення їхньої структури та до ліквідації найбільш дієвої складової — губернських та повітових дворянських зібрань, які раніше були розпорядчими органами станового врядування. А також про заміну виборного принципу бюрократичним при формуванні корпусу губернських і повітових предводителів дворянства. Аби предводителі та депутати дворянських зібрань стали надійними провідниками імперських інтересів у краї та сприяли його русифікації верховна влада вимагала аби вони походили з росіян, ставали, набувши у власність землю, місцевими дворянами. До того ж, перевага віддавалася тим із російських дворян, хто зацікавлено сприяв розвитку краю та належав до категорії освічених та моральних людей, користувався б повагою у дворянському середовищі. Визначено, що ці заходи при всьому їх імперському спрямуванні мали й позитивний результат, адже прискорили формування ділової еліти, здатної реалізувати свій потенціал у різних економічних сферах краю.

REFERENCES

1. Blosfeldt, H. (1903). *Novejshie uzakoneniya o rossijskom dvoryanstve, 1901–1902*. St. Petersburg. [in Russian].
2. Bovua, Danyel [Beauvois, Daniel] (2011). *Gordiev uz el Rossijskoj imperii: Vlast', shlyaxta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914)*. Moscow. [in Russian].
3. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2009). *Soslovnoe obshhestvo Rossijskoj imperii (XVIII — nachalo XX veka)*. Moscow. [in Russian].

⁷⁹ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров. — Санкт-Петербург, 1902. — Т. 4, ч. 2: Комитет Министров в царствование императора Александра Третьего (1881 г. 2 марта — 1894 г. 20 октября). — С. 222.

⁸⁰ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. — К., 1994. — С. 41.

4. Ivanova, N. A., & Zheltova, V. P. (2004). *Soslovno-klassovaya struktura Rossii v konce XIX — nachale XX veka*. Moscow. [in Russian].
5. Liubavskii, A. (1867). *Russkie ugovnyye processy* (Vol. 2). St. Petersburg. [in Russian].
6. Poliakov, I. (1898). *Krupnoe zemlevladienie na Volyni*. Kyiv. [in Russian].
7. Seredonin, S. M. (1902). *Istoricheskij obzor deyatel'nosti Komiteta Ministrov* (Vol. 4, ch. 2: Komitet Ministrov v carstvovanie imperatora Aleksandra Tret'ego (1881 g. 2 marta — 1894 g. 20 oktyabrya)). St. Petersburg. [in Russian].
8. Solovev, Yu. B. (1981). *Samoderzhavie i dvoryanstvo v 1902–1907 gg.* Leningrad. [in Russian].
9. Veber, Maks (1994). *Protestantska etyka i dukh kapitalizmu*. Kyiv. [in Ukrainian].